

ХҮНДУЛУГ НОМЧУКЧУ?

2001 чылдың ийги кварталында "ШЫН" солунга **ЧАГЫДЫЛГА** өртөзө мындыл:

ХУУ УЛУСКА

3 айда — 64 рубль
1 айда — 21 рубль.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ

3 айда — 80 рубль
1 айда — 27 рубль.

"ЭКСПРЕСС" чагыдылганы база кылып ап болур, ынчан бир номерник өртөзө ортумаа-биле **2 хире рубль** болур.

Солуну чагыдып алырга, киосктерден садып алырындан өртөзө чиик болур.

Чагыдылганы чер-черлерин почта салбырларында хүлээп ап турар.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 39 (16344)

2001 чылдың апрель 3, вторник

Ат салган шагы 19.40

Садар өртөзө 3 рубль.

ЧЕДИИШКИНИ БЫЖЫГЛААР БОЛГАШ ЭКОНОМИКТИГ ӨЗҮЛДЕНИ УЛАМ ЫНАЙ ХАНДЫРАР

Тыва Республиканың Президентизинин Тыва Республиканың
чонунга болгаш Дээди Хуралыга (парламентизинге)

АЙЫТКАЛЫ

Хүндүлүг депутаттар!

XXI чүс чылдың болгаш үшкү мүн чылдың үези эгелээн.

Өрткөн чүс чылдың түннелдерин үндүрүп тургаш, оон нарын болгаш чөрдүлээни демдегеп турар бис. Кайгамчыктыг болуудуңулар-биле ол долдунган: атомунуң болгаш гениалыг инженериянын чажыттары ачылганын, космос шипчилеттинин турар, компьютерлик технологиялар шигээттинген. Делегейни дүзүрүткен болушчулар-биле: улустар аразында дайынар, революциялар, технокенниг озал-ондактар, экологоттү айыл-халалтар-биле ол долдунган. Бүдүрүп чоннарын салым-чолдары, делегей нийтижилтезинин өвүрү, делегейни политиктиг картасы чагыс эвес удаа өскерилген.

Тыва чүгө-даа хамаарылга чок болбаа. Цин империянын составына турганы, кыдат революция киришкени, Россиянын протектораты турганы, национал-хосталгалыг шимчээшкн болгаш Тыва Арат Республиканын тургустунганы, фашисттер Германия-биле дайында киржиге, салым-чолдун шилишкени — Россиянын болгаш Совет Эвилелинин составына эки тура-биле киргени, сталинчик репрессияларын көргүзүп үе-чадазы, экономиктиг арга-шынээни хей-хей дапкыр өзүлдөзү болгаш социал инфраструктураның хөгжүлдөзү, автономиянын болгаш күрүнө бот-догунаашкынын үези. Ылчалажак XX чүс чылда бистин төөгүстүң чүгүл кол үе-чадаларын адаарга безин Тываның улустарынын үшкү мүн чылче чоруп келген орунун үр удегир болгаш нарын орунун дугайын херечилеп келир-дир.

XX чүс чылдың соолту он чылында Совет Эвилелинин бүстүп дүшкенин база политиктиг, экономиктиг болгаш социал амьшылралдын бүтү-ле адырларында оон соон дарык болуулан нарын кризисте Россия көргөн. Өскерилгелер Тываны база оюп эрттээн. Рынокко ол шапшып, бөдүрүн эвес, шилчел-гелит үе-чада болуштуң чоңуштуң болгаш нийтизи-биле чурттуң төөгүстүң эле угаан көөр, култураның болгаш угаан-бадалдын үнелиг чүлдөдүрүн дөстөрүнче дедир эглир арганы биске берген.

Өрткөн чылды республика Россиянын Президентизинин албан-дужаалына В. В. Путинниң киргени-биле холбайшан чуртка эгептээн өскерилгелерге илдекейлиг киришкен. Чылдың эң чугула түннелдерин бирээзи Тыва Республиканын чаа Конституциязынын ачылдап кылдыганы төлөвилели болган, үшкү мүн чылче республиканын чүнүн-биле киргени бүтү-ле чаа чүлдөр биле быжылгалтыннган база хөгжүлдөзү ап турар.

Эгелээн чүс чылда күштүг болгаш ачыктыг күрүнени тургузырыңче улаңган реформалар улам-чылгалттар, чурттуң хамаатыларын төлөптиг амьшылралын хандыраарыңа таарымчалыг байдалдары ол тургузар ужурул. Ол соруга болза Россиянын Президентизинин "Россиянын күрүнөзи. Ачыктыг күрүнөзүне орук" деп Федералдыг Хуралче Айт-калында тодараттыганын. Бөгүн Тывада, Россияда ышкаш база бир дөмей, оон чедишкенин боттандыраарыңа бүтү-ле магад-лаптар бар. Соолту үш чылда республикада иштиги нийти продуктуңун, үлөтүрү бүдүрүшкүңүң тус-тус хемчээл-деринин өзүлдөзүниң быжыг улаанышкыны көстүп келген.

Чоокта чаа парламент 2001 чылда республиканын социал-экономиктиг хөгжүлдөзүниң баш бурунгаар тодаралгалыгын көргөн база чүлдүгүңүң дөткөз. "2001 чылда республика бюджетинин дугайында" Хоойлу, 2000 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзүниң дугайында Чазактын Отчедулу эгелээн. Материалдар массалыг информация-нын чепсегеринге парлаттыганы. 2000 чылда республиканың Президентизинин Айткалынын күүсөлдөзүниң кол түннелдеринге доктаарын чөпшээрер көрүнөр.

1. 2000 чылда Тыва Республиканың Президентизинин "XXI чүс чылче — экономиканың өзүлдөзү болгаш чонун быжыккан эрге-чагыргазы-биле кирер" деп Айткалынын күүсөлдөзүниң кол түннелдери

Өрткөн чылдың Айткалыга: чурттакчы чонун амьшыл-ралынын деннелин улам ынай бедилерин, бүдүрүшкүңүн хемчээлдеринин өзүлдөзүне, чогумчалыг структура, үлөтүр, инвестиция болгаш сан-хөө политиказынга, конституциялыг болгаш социал-экономиктиг реформалары уламчыларынга үндөзүлөп, оон орулгаларын улагыттарың чедип алыр деп, кол соруга салдыганын турган.

Күрүнэ эрге-чагырга органнынын чорудуп турары хемчеглер нийтизи-биле салдыганын соругуңа республикага шиптирилеш шыдаар арганы берген. 1998-1999 чылдарда көстүп келген экономиктиг болгаш сан-хөө байдалынын экзистенци-нинин улаанышкыны быжылгалттыганы. 2000 чылда баш улур көрдүгүн макроэкономикалык көргүзүлгө колдунда күүсөт-тинген. Нийти девискээр продуктуңуң хемчээлиниң өзүл-дөзү 1999 чылда 1,2 хуу турганынга болаарга, 7,8 хуу болган. Инвестицияларын нийти хемчээли: Федералдыг адрес эзугаар инвестиция программанын акша-хөргөзүлгөзү күүсөли-биле 4,8 катап, Россия Федерациязынын девискээр хөгжүлдөзүниң фондузу — 3 катап база республика бюджетинин хууда орулгаларынын күүсөли-биле — 9,5 катап улааткан. Үлөтүр продукциязынын тус-тус хемчээлиниң көргүзүлгө өзүлдөзү 10,6 хуу болган. Экономиканың кол адырларынын улут болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин сан-хөө карылгалары 11,6 млн. рубльге кызырылган.

Электри энергетиказынга, чок, аш-чем, полиграфия, арга-ыш болгаш ыш болбаазырадыр үлөтүргө, өнүгү металлургияга болгаш түдүт материалдарының үлөтүргө бүдүрүшкүңүн нийти хемчээли өскөн. Бүдүрүшкүңүн өзүлдөзү "Тываэнерго" дөмейлешке кызыгаралаттыганын акционер нийтилелинде, алдын тывыкчыларынын "Ойна" арелинде, күрүнө бүдүрүлгелери болур: алгында тон даараар болгаш машина түдүшкүн заводтарында, республика типографиязында, "Кызылдын хлеб комбинаты" кызыгарал-тыганын акционер нийтилелинде болгаш еске-даа черлерде хандырылган.

Амьшылрап хандырылгалыгын база адырларынын бүдүр-лөгери бүдүрүлгө ачылдаан "Каа-Хем" ургайлыгы теле-визион элпеге доозулган болгаш техника-биле оон эде дер-ишкени эгелээн, ол чорук чазылдыр бузар адырларын нийти хемчээли 1999 чылдың деннелин 89 хуу улагыттар арганы берген. Ак-Довурак хоорайда "Даарылга-пес-тавы фабриказы" каттышкан бүдүрүлгөзү чаралыг кылганынын соода, ажылын катап эгелээн. "Тыва даг-түрү" күрүнө бүд-үрүлгөзү болгаш Кызылдын бажын-тудар комбинатында техника тазы-биле чаа дерикшин эгелээн. "Кызыл-Саян-Шушенск ТЭЦ" суг оруунун түдүшкүн техника-экономика үндөзүлээшкенин ачылдап кылган. Енисей хемни кежир

көвүрүгүн септелгези чоруп турар. Күрүнениң "Садыг-делгелге төвү" каттышкан бүдүрүлгөзү садыг дериг-херек-селдери-биле хандырылган. Аш-чем үлөтүрүңүң продук-циязынын ассортименти калбарган. Автомобиль болгаш суг транспорту-биле пассажирлер аргыштырылгалынын нийти хемчээли улааткан.

Ажылгалта кирген объектилерин саны дыка өскөн. Оларга Барлык—Аксы-Барлык электри дамчылыгынын шутум, нефрология төвү, Ийи-Тал суурда клуб, Аксы-Барлык суурда спортзал, Буйбин артта көшкөге удур галерея, Ханда-гайты—Торгалыг аразында 12 км. автооруктар, Ак-Довурак хоорайда музыка школазынга кожа тулар бажын, Солчур суурда чунар-бажын хамааргылар, Чуртталга оран-савазын 1,5 катап хейнү ачылгалта кирген. Хууда чуртталга бажынын түдүп алы-рынче 1999 чылдыңга деңизерге, хамаатыларын акша-хөргөзүлгө 1,8 катап хейнү хаара туткан.

Кыбар-чаар материалдарын, үрезинерни, ветпрепарат-тарны садып алырынга, хөзүңүн чаагай чорун бедидер, чер тургузууңуң талазы-биле, төрүүр шээр болгаш мыыстыг бо-да малды ажаап-тежээринге база мал продукциянын бүдүрүлгө-дөзү бээр талазы-биле хемчеглерин чорударыңа сан-хөө хевирлиг агроулеттүр бүдүрүлгелерин күрүнөдө детюир полгитка адырнын нийти продукциязынын хемчээлин 2,8 хууда көвүлдөдүр арганы берген. Шээр бода малдын баш саны 1999 чылдың деннелиге хамаарыштыр 5,2 хуу өскөн. Тараа, картофель болгаш когаа рыногунда ачыл-херектерин байдалы чүтүрттээн. Оон-биле чөргөшүр Көдээ ачыл-агы болгаш аш-чем жамызынын удуртукчулары болгаш ачыл-агыларын хей кези хей чылдарда уламчылап келген кризистен үнөр талазы-биле байдалы үндөзүниң-биле өскөртүп шыдааннар. Мыыстыг бода малдын болгаш атырарын баш санынын кызылалышкынын мал продукциянын бүдүрүлгөзү кудулаашкынын эзөөдөргү улаанышкыны соксаттылган.

Хөргөлгө рыногу аш-чем болгаш үлөтүр бараанары-биле долдунган. Үрүмкөп салар салдылаашкынын бараан саарылгалы тус-туста хемчээл талазы-биле 4,3 хуу өскөн. Чонга чедирген ачы-дузаларын нийти хемчээли өрткөн чылдың деннелинде 25 хуу бедик болган. Автотранспорт аймаан септээр болгаш оларын техниктиг хандырылгалынын талазы-биле, хуузуңа даарылга болгаш идик-хеп септел-гезинин, чурттаар оран-сава септээр база тудар талазы-биле ачы-дузаларда элээн улут өзүлдөдүр чедип алдыганы.

Экономиканың хөгжүлдөзүниң хандыраар соруга-биле хоойлужулга талазы-биле 18 ачылар, оон иштинде үндүрүп оонаарын бөдүңүткөн системанын дугайында, нийти орулгага чагыс аай үндүрүп дугайында, биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилеринге үчөт болгаш өчөтүгү болур чоруктун дугайында хоойлужулга элээн алдыганы. Хөгжүлдөзүндө чөдөлөр алып талазы-биле конкурстарын организастап тур-ган. Күрүнөдө сан-хөө деткимчени, чигелдиги үндөзүне чөдөлөдүр, үндүрүп төлөпелеринин хуусаазын үзүктөп баш-структуразын өскөртүп тургаш бээринин аргазы-биле бүд-үрүлгелерин хоозураашкынын сагындырар талазы-биле хемчеглер алдынылган. Өрткөн чылдарга деңизерге, социал адырнын бүдүрүлгелеринге продукцияны дужаар талазы-биле күрүнө чагыргаларын күүсөдирчеге үлөтүр бүдүрүлгелерин элээн илдекейлиг хаара туткан.

Россияны болгаш дагышкы инвесторларын хаара тудар талазы-биле ачыл чоруттуганын. Эгелестик хөмүр-лаш, Хову-Аксынын никель-кобальт болгаш Чадананың чер шипиниң шүт чылдар черлерин ачылгаар эрге дөзү, руда алдын тывыкыга шипчилеп-үнелер ачылдар чорударыңа конкурстар чоруттуганы.

Күрүнө өнүгүшүн объектилеринин даңызы балылаттыганы, оларын эң-хөргөзүңүң кым-даа хавыраар эрге чок. Арбитраж судуңуң шиптирлениң үндөзүлөш, хуужулдуга дугайында хоойлужулдугу хажыдар хуужуттуганы "Мостострой" түдүк-көвүртүргө эргеленип болгаш "Кызылдын эт комбинаты" акционер нийтилелин эң-хөргөзүңүң күрүнө өнүгүшү кылдыр дедир эгиткен.

Чазактын бюджет, үндүрүп болгаш чээли политиказы бүтү деннелдерин бюджеттеринин орулгалыг баазанын өстүрүлгө таарымчалыг байдалдарын тургузырыңа, бюджеттер аразында харылзаларын чарыгыңа болгаш бюджет акша-хөргөзүлгө киришкени чорударыңа илдекей-лиг берген. Реформаларын чылдарында бир-ле дугаар дефицит чок бюджет күүсөттинген. Хууда болгаш республикага кирген сан-хөө акша-хөргөзүлгөзү нийти хемчээли 3495,4 млн. рубль болган. 1999 чылдыңга деңизерге, ол 51,7 хуу хей болган. "2000 чылда Федералдыг бюджет дугайында" Федералдыг хоойлу эзугаар республикага көрдүгөн сан-хөө акша-хөргөзүлгө долу хемчээли-биле алдыганы. Каттышкан бюджеттин орулгалары 350,0 млн. рубль болган. 1999 чылдың биле дең-изерге, олар 24,1 хууда, оон иштинде хууда орулгалар — 23 хууда өскөн. Кызыл кожуңуңдан, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда аңгыда, бүтү-ле кожуңуңа хууда орулгаларын план эзугаар дужаалдарын күүсөлдөзү хандырылган. Күрүнениң сан-хөөлерин экзистенци болгаш бюджеттер аразында харылзаларын сайзырагайжылар талазы-биле хемчеглер дугайында дугуржулгалар Чазактын болгаш кожуңуңуңуң база хоорайларын чарыгаларынын аразында чарыганы. Моон мурундагы чылдыңга деңизерге, республика бюджетинде оларга сан-хөө дуузы кылдыр 61,1 хууда хойнү ачылган берген. Бюджеттин чээли талазы-биле миллилар өрөз барык чарыгыңа чедир кызырылган.

Шыгыш бюджет политиказын чорудары уламчыла-тыганы. Бүтү деннелдерин бюджеттери бюджеттин чаа бөлүсүлгөзүңүң шипчээ, оларны казначей хандырылгалы-че шипчидери боттанып турган. Тыва Республиканың бюджет дугайында хоойлаларын болгаш сорулгалыг фондларын күүсөдирчеге парламентинин негелдеси бедөз. Сан-хөө жамызынын Контроль-ревизия эргелели тургустунган. Республиканың Президентизинин чалааны-биле Россия Федерациязынын Саналга палатасынын ачылдакчылары Чазактын сорулгалын айткан база бюджеттен дашкаар фондларын, агроулеттүр комплекзинин сан-хөө ачыл-чорудулгалын кынап көргөн.

Алдын турар хемчегтер бар-даа болза үндүрүлгө болгаш чылдарларын чылдарынын деннели куду болуп артылган. Үндүрүп органнынын хыналдалары оларны төлөзүлгө ойталаар чоруктары илпертеген, чедир санаваан чоруктары тодараттылган, 69,6 млн. рубль түгө торгаалды оонаган. Бюджеттеринин бүтү деннелдеринин талазы-биле чоругу үезинде төлөткөзүңүң үндүрүлгө нийти түнү 150,8 млн. рубль, оон иштинде республика бюджетинде 68,3 млн. рубль чоругу үезинде төлөткөзүңүң болган.

Банк адырнын сан-хөө өнүгүшү улам-на быжыгып турган. Чыл дүргүзүңдө чээли организациаларын активтери 23,1 хууда көвүздө. "Россельхозбанкын" салбыры ачылдар талазы-

биле ачыл чоруттуганы. Бүдүрүлгелерден болгаш органи-зациялардан банкларын хаара тутканы акша-хөргөзүлгө 18 хууда өскөн. Чээлилер бээр 2 катап улааткан. Чонун акша салышкыны чылда 36 млн. рубльге өскөн. Дагышкы туду валюта саарылгалынын түнү 3,5 млн. доллар (АКШ) четкен болгаш 1,9 катап, оон иштинде валюта агар саннарынче кирилделер — 2,5 катап улааткан.

Дагышкы садыг саарылгалы 2,34 млн. доллар (АКШ) болган. Экономикада чогумчалыг улаанышкынын социал адырнын быжыргычыл ачылдарын хандыра болгаш чурттакчы чонун амьшылралынын деннели бедидеринге толдугай базамынын кылды арганы берген. Чурттакчы чонун боттук ачылдыг орулгалары 10 хууда, пенсияларын ортумак хемчээли — 30 хууда өскөн. Санаттыганын эзугаар айда ортумак ачыл төлөвир 1,5 катап улааткан болгаш 1499 рубль болган. Оон-биле чөргөшүр экономиканың адыр-ларынын аайы-биле ачыл төлөвиринде боттук ылгалдар ар-тышкан хевээр. Чурттакчы чонун куду орулгалыг үлү-ам-даа бедик болуп артылган. Ачыл чок чоруктун нийти деннели 1,9 хууда кудулаан, ачыл-биле хандырылган чурттакчы чонун саны 4,4 мүн кыжыге эзөөзүң.

Ачканын үнө чокталышкынын темпелери 17 хуу оожумнаан.

Миграция талазы-биле байдал (чонунуң ыңай-бээр көчөри) өскөртүлгө. Чонун ала-чайгаар өзүлдөзү ол-ла хевээр артылган. Өлүп-хораар чоруктун нийти көргүзүп 2,5 хууда, чаш урулгалы — 10 хууда кудулаан, чүрек-дамыр болгаш ыжык аарыгыларын өлүп чоруктун көргүзүлгө кудулаан.

Чангыс-даа социал албан чери хагдылган. 2000 чылдың күзүндө Тывага чоруп турганын үезинде Россиянын Чазак Даргазынын оралакчызы В. Матвиенко социал адырнын чогумчалыг ачылдарында байдалдарын тургузар талазы-биле республиканын Чазактын ачылган багай эвес деп үнөзүң. Оон эрткин хуралын протоколун бүрүнү-биле күүсөттинген, социал адырнын объектилеринин хөгжүлдөзүңүң бо чылдын бөдүлгөдөзү бурунгаар улаанышкынын көргүзүлгө кирилделер камгалаарыңа үндөзүңүң салыр арганы ол берген.

Социал детимчениң адистиг болур чорукче оона кичээңей салдыганын. Турент чоруктү үе-чадала ачыл эртер соруга-биле 2001-2002 чылдарда сорулгалын айткан республика программасын күтүп алдыганы. Эзэс хөргөзүлгө ө-бүлөлөргө чурттап субсидияларын бээр талазы-биле кирилдестер ачылдап эгелээн. Назылап кыраанын болгаш инвалиттерин амьшылрап байдалдарын эжоюдор талазы-биле хемчеглер алдыганы. Оларга идик-хеп, орун-дежек херекселдери болгаш мебель сааларына 17,1 млн. рубльди немей үндүрүп берген. "Хоочуннар дугайында" болгаш "Россия Федерациязында инвалиттерин социал камгалалынын дугайында" Федералдыг хоойлаларда көрдүгөн чигелдери боттандыраарыңа 14,5 млн. рубль түгө акша-хөргөзүлгө ачылган.

Эмнелге албан черлеринин материал-техниктиг баазанын быжылгаар талазы-биле хемчеглер ачыл келген. 17,8 млн. рубль түгө медицина дериг-херекселдери болгаш эм аймаа садып алдыганы. Эм аймаага өртөктер доктадырыңа контролдуг куштелдери соруга-биле өнүгүшү айы-бүрү хевирлеринин аште албан черлеринин ачылган сайзырагайжылар талазы-биле бөлүк документтерин Чазак күлээп алган. Тыва Республиканың Фармацевтика ачыл-чорудулгалынын талазы-биле комитет тургустунган.

Оон-биле калы түбөрүлөзү, алкогольизм, наркомания дээр ышкаш социал аарылгалар-биле аарыч чоруктарынын өзүп турары-биле холбайшан байдал дүзүргө болуп артылган. Соолту чылдарда бир-ле дугаар өрөдөзү системаның четисинин калбарышкыны өскөртүп турар. Юридиктиг лицей ачылганын, Кызыл хоорайнын Мурнуу микрорайонунда школа туду дооступ турар, профхөөрөдөзү ачылдакчыларга 106 квартиралыг бажын, Тыва-түрк лицейин сугу-ларынга нийти чуртталга чери ачылгалта кирген. Нийти өрөдөзү албан черлеринин капитал септелгезинче 120 млн. рубльди шипчиген, 1999 чылдыңга деңизерге, оон 1 катап хей.

Республиканын чоңунуң угаан-болал арга-шынээи сайы-радыр талазы-биле хемчеглерин ап чоруткан. Литература болгаш уран чүүл талазы-биле Президент шаандалдарын тургустунган. 2001-2002 чылдарда Күрүнениң национал поли-тиказынын концепциязын боттандыраарыңа республика про-граммасын күтүп алдыганы. "Анык кадрлар" деп программаны боттанышкынын уламчылаан.

Республиканың эртем талазы-биле арга-шынээи күштелген. 2000 чылда чеди кандидат болгаш бир доктор диссертациязы камгалаттыганы. Амгы тыва бижижик үндөзүлгөзүңүң хундун 70 чылы-биле холбайшар делегей чөргөлиг эртем-практиктиг конференцияны эрттирген.

Чонун чогадылгалың детимир, оонагай бүдүштүгү уран чүлдүлүг салгал дамчыгы чачылгы хевээр камгалап артыраар, чонун култура-дыштангы ачыл-чорудулгалы хөгжүдөр талазы-биле хемчеглерин ап келген. Чогадыкчы хей-хей коллективтер делегейин дээр болгаш Бүтү-россияны шаандалдарына төлөптиг болган, оларын аразында Күрүнени "Саян" ансамбли, Тыванын хөгжүш-ши театрынын "Кым сен, Сүбөдей?" деп шипи, урулгалын "Алантос" деп танцы ансамбли, "Иргилчир" фольклор бөлү бар.

Экономиканын өзүлдөзүниң темпелерин болгаш чонун амьшылралынын деннели бедилеринин сорулгаларын шиптирлээр чорук күрүнэ эрге-чагырганын болгаш эргелеп-башкарылгалын бүтү-ле органнынын күжөишкени-нерин, чамдык хоойлужулдуга база нормативтиг актыларын ачылдап кылдыр болгаш күлээп алырыңа негээн. Нийтилгө чөпшээрелгени болгаш турум чоруктү хевээр артыраар чедип алдыганы. Политиктиг болгаш хамааты эргелер талазы-биле чедишкенин бар.

Чуртка чагыс аай эрге-хоойлужул болгаш экономика детискээрин тургузар болгаш күүсөкчи эрге-чагырганың чадарын быжылгаар талазы-биле Россиянын Президенти-зинин салган сорулгалын күүсөдир талазы-биле ачыл республикага чоруттуп келген.

Конституция комиссиязы Россиянын Конституциязы-биле карышактар чок чаа Конституциянын төлөвилелин белеткен. Республиканың хоойлаларын болгаш еске-даа нормативтиг-ерге-хоойлупту актыларын анализин база федералдыг хоой-лужулдуга оларын дүштүрер талазы-биле ачыл чоруттуп турар.

Күрүнэ эрге-чагырга органнынын, ылангы чаа Консти-туциянын төлөвилелин талазы-биле партиялар база шимчээшкенин-биле демияг харылзаазы уламчылаан.

Хоойлу-дүрүмүн, корум-чүрүмүн болгаш хой-ниитин аайлы чок чорун хандыра, ачыл-агы болгаш чээли-сан-хөө адырларында кеминг үлөдөшкенин сагындырар база

илередип тывар соруга-биле эрге-хоойлу камгалаар органнын материал-техниктиг баазанын быжылгаар болгаш суд эрге-чагырганын чарыгыңа уламчылаар талазы-биле хемчеглер алдынып келген.

Нийти юрисдикция судтарынын болгаш ИХЯ-нын материалдыг баазаны эгелээни. Чаргы чарар судыларын институту тургустунган. Республиканың Арбитраж судунун сайгарып турар экономикалык чаргыларын саны дыка көвүздөн. Судыларын штаттыг санын улагыттар болгаш оларны токулар пугайында айттыг чогумчалыг шиптирлеттинген. Суд приставтарынын албанын тургузары доозулган.

Кызыгаар чогулду кожуңуңа мал орлаар чорук-биле демиселди күштелдери-биле кызыгаар отрядынын материал-техниктиг баазанын быжылгаан болгаш оларнын санын улагыттар.

Өрт болур чоруктун, эт-хөргөч оорлаашкынын, орук-транспортик оозал-ондактарын, мурнуңа шиптирлээр чоран жожиерин, назы четестерин кеминг херектеринин саны кызырылган. Мал-маган оорлаар, самчыгдар чоруктарын саны эзөөзүң, ынчалзажок оларнын саны бедик болуп артылган. 2000 чылды 4887 баш мал ис чок чиккен.

Оон-биле чөргөшүр эрге-хоойлу камгалаар адыр мал-маган оорлаар чорук-биле, арганы чажырып садып-сааар, наркотиктер болгаш сагыштыг биле өлүрүшкүн-нер-биле демисел талазы-биле дөзүлгө ачылды организастап шыдаан.

Реформалары кадрлар-биле хандыраарын боттандырар талазы-биле хемчеглер чоруттуганы. 2000 чылда күрүнө-сигет 493 анык специалисти доостунган. 120 ажыг кыжи дээр эртемни Россиянын дээр өрөдөзү чөргөзүң чедип алган. Республиканын ортумак профессионал өрөдөзү чөргөзүң аудит, маркетинг, менеджмент дээр ышкаш чаа мергежилдер талазы-биле, фермер ачыл-агынын башкылар чорудар талазы-биле кадрлар белеткенин чорудуп турар.

Эрге-чагырганын күрүнө болгаш муниципалитет органнын, өнүгүшү бүтү хевирлеринин экономика адырларын кадрлар-биле хандырылгалынын анализин белеткиттинген. Ындыг турбузе республиканын Кадр политиказынын концепциязы, кадрларын байдалынын, белеткенин болгаш оларны таарыштыр тургузарыңа дугайында Күрүнө илеткелин белеткээр уламчылаан.

2000 чылда Тыва Республиканың Президентизинин Айткалынын боттанышкынын түннелдерин үндүрүп тура, дараазында чүлдөдүр демдегеп болур:

Бирээде. 2000 чылда Чазактын Отчеду-биле таңыжып тургаш, сон

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

эргелерин хуусаазынн доозулганын хире-шаа-биле девискээрлер удурукчулары оон үнер, а оларнын орунуга девискээрлер эрге-чагыргазынын хоойлужулуга болгаш күүсөкчи алдырлагында төлөөлөр доктаамал үндөзгө ажилдаар-биле чедип келгилер. Ол хемчег россияжи парламентини харысалгазын мелереп билриния денелни белдир дээрзин билген мен база билп-даа чоруур мен.

Нитизи-биле бо кончут шын көрүшкүн-дүр. Федерация Чөвүлелинин үнү тургаш, девискээрлер удурукчулары чөвүлээр орган — **Россия Федерациязын Күрүне Чөвүленин** дамчыштыр күрүне политиказын хевирлээринге болгаш ону чорударынга салдар бээр арганы херек кырынга арттырары тоң чутула. Оон сорулгазы болза чурттуң эрге-хоойлулуг, экономиктиг болгаш политиктиг чачгыс эвин хандылары болур. Күрүне Чөвүленин иштинге күрүне хөгжүлдизинин кол айтыргаларынын талазы-биле дүшүртүнгөн шийтирлерин ажилдап кылыр, федералдыг төптүн болгаш девискээрлерин эрге-ажыктарынын дүшүртүлгөс чогууна анаа болур. Күрчөүлели стратегтиг ужур-дузалыг политиктиг орган деп адал болур, бүрүн эргелерин боттандырырынга, чуртка кончуг чутула шийтирлерин хүлээп алырынга Россияның Президентизинге ол дузаны көргүзүр.

Күрчөүлелин бирги хуралынга 2010 чылга чедир Россиянын социал-экономикактиг хөгжүлдизинин стратегиязын дугайында айтырыгны көргөн. Тус черини онзагай **байдалдарын өөренип көрүп тургаш, республика хөгжүлдизинин үр хуусаалыг стратегиязын ажилдап кылыры** эргежок чутула болгаш Сибиринин база чурттуң хөгжүлдизинин нийти стратегиязынче ону тудуш кылдыр кири бижир.

Оок ийги чөвүлел хуралынга Россия Федерациязын Чөр кодекзинини эң чутула төлөвиленин чугалажып көргөн. Чоокку үедэ эрге-чагырганын бүгү-ле денелдеринин аразынга эргелерин болгаш бүрүн эргелерин кызыгаарлаар **талазы-биле ажил планнаттынган**. Оон федералдыг хоойлуларга үндөспөй боттандырар. Бо сорулга-биле нийти күрүне эрге-ажыктарын болгаш федерация субъектизинин эрге-ажыктарын барымдалаап, бот-боттарынын аразынга эргелерин болгаш бүрүн эргелерин төлөзлөөринин чурумун тодардыр. Федералдыг төп федерация субъектилеринге хей эргелерин бээр ужурулуг, чачгыс аай социал стандарттарга үндөзилеп бюджеттер аразында харылзааларны чогуумчударыны болгаш девискээрлерини эгелекчи негелделерин деңнестиреринин механизмдерин боттандырырын дамчыштыр оларын онзагай байдалдарын өөренип көөр.

Чеди **Федералдыг округту** тургусканы болгаш Россия Федерациязын Президентизинин бүрүн эргелиг төлөөлөрнү ында томулганын федералдыг эрге-чагырганы девискээрлерже чокушпалтканы чигиник чок. Тыва болза Сибириниң федералдыг округтунн составында кирген дээрзин билдир силер. Оон Бүрүн эргелиг төлөөзи Л. В. Драчевский ажил-албан езузу-биле биске ийи удаа чораш. Сибирь девискээрлеринин удурукчуларында Сибириниң федералдыг округтунун Чөвүленин тургускан.

Федералдыг округтарны девискээрлер аразының ала-чайгаар тургустунган интеграциязын барымдалаап тургусканы. Блантагы Сибириниң федералдыг округтунун девискээрлери "Сибирь дутурукчулазы" ассоциацияга дүшүрт шагда-ла эгелээс сырый калы ажилдажылганы чорудуп турар. Ында тургустунган харылзаалар хөгжүлденин чаа идиг беришкенин алып-даа ужурулуг.

2000 чылдын ноябрь 17-де Новосибирске Академхоорай-жыгашка Сибирь девискээрлеринин удурукчулары-биле чөвүлел хуралга чүве чугалап тургаш, Сибириниң хөгжүлдизин калбак бөлүк айтырыглары оок канчаар-даа аажок делгем бойдус болгаш кижжи күжүнүн улуг арга-шынээс, Евразияда онзагай чер болуп турары болгаш Россиянын геополитиктиг чаа байдалы-биле холбашкан деп, В.В. Путин демдеглээс. Сонгу Американын болгаш Азия-Оожум океан девискээрлеринин чурттарынын шапкын хөгжүп турар экономиказы-биле демниг ажилдажылга ында бирги черде туруп турар. Нийти федералдыг болгаш девискээрлер аразынын сорулгаларын шийтирлээринге девискээрлерин дутуруштунган хөдөлүшкенирин хандырар талазы-биле сорулганы федералдыг округка оонаган. Сибириниң федералдыг округтунун Тыва Республикада кол инспекторунун аппараты республикада ажилдап турар.

Чуртта округтарны бүрүн эргелиг төлөөлөр институттарынын болгаш субъектилеринин эрге-чагырга органнынын эргелеринин база хүлээлгелерини тодаргайлаашкыны чоруп турар. Бо таварылгада чурттуң конституциясында болгаш хоойлуларында тодараттынган бүрүн эргелерини күүсөлдизин федерация субъектилеринин эрге-чагырга структураларында кым-даа түрүбөөз дээрзин сагындырып каайн. Бо дээрге "удур-делир дүшүрбээр" оюн эвестир. Бистер ол боттут чүгүлдери барымдалаап көөр болгаш округтун чачгыс аай экономикактиг, эрге-хоойлулуг болгаш информастыг девискээринче шалкыны көрөр ужурулуг бис. Тыванын ында болгаш федералдыг төпте стратегтиг сорулгаларын шийтирлээрини бурунгаарладыр алаар.

Тыва Республиканын болгаш Россия Федерациязынын конституцияларынын аразында карышкаттары ачыл эртери уламчылап турар. Конституция талазы-биле карышкаттары чыйалдыр талазы-биле ажил республикага 1996 чылдан бээр чоруп турар. Ону бирги чыыштын Улуг Хуралы идепкейлиг чорудуп турган.

Конституция комиссиязы эртен чылын чаа Конституциянын төлөвиленин белеткээр болгаш парлаткан, сонгукчуларын болгаш экексперттерин бедик үнеленип ол алган, чурттуң күштүг болуп турар Конституциязынга бүрүн-биле дүгжүп турар. Төлөвилеп республиканын экономикактиг эрге-ажыктарын езулуп камгалап турар, Россия Федерациязынын составында оон туружуна чигези-биле тодаралдып турар. Ону хүлээп алыр **талазы-биле референдумду республика парламентини май 6-да эртирер кылдыр доктааткан**.

Суд реформазы чуртта чааа эгелеп турар. Бо чылын республиканың **Конституция суду** тургустунган турар. Ону тургузарынын чурумун ыяк тодаралды, практиктиг шийтирлерин үндүрер херек. Ол сорулгаларга акша-хөрөңгилер бюджетте көрдүнгөн.

Чаргы чарар судьяларынын институтун артан 9 округка тургузарын дозар ужурулуг бис, оларны ажилдаарына таарымчалыг байдалдарын тургузар. Республиканын чүгте болонуг эргезин калы эргелеп-башкаар айтырыглар талазы-биле республика хоойлуларын ажилгаар эргезин кезээнде **ийти юрисдикция судтарына** хоумалдар артып калыр. Боттут шийтирлерин үндүрер сорулга-биле олар чүгте федералдыг эвес, а республика хоойлужулугазынга даяныр ужурулугтар.

Республикада **сонгунда системазы** көңүс сайзырангай-жываан дээрзин та чеже катап бузаредир ужурга таварышкан бис. Блантагы 1996 чылда хүлээп алдыгын "Референдум дугайында" Тыва Республиканы Хоойлуун россияжи хоойлу-жулугага мынчаа чедир дүшүртүп кирбөөс. Сонгунда хоойлуларынын болгаш эрге-хоойлулуг нигилизмдин (чүн-даа херексесес чорук) сайзырангайжываанынын ужурунда сонгундалар ара үстүп турар. Бирги чергенин судтары сонгундаларын маргылааып айтыргаларынын талазы-биле шийтирлерин үндүрүп тургаш, частыргалары хаая эвес болдурду турар. Дээди суд ол чөптөстөргө кичээнегенин утгажырып, оларны узуткаар дээш ажилдаар ужурулуг.

Күүсөкчи эрге-чагырганың чалаларын быжылгаар чорук **тус чер бот-башкарылганын денелдиге** чедир тургустунган турар ужурулуг. Конституцияга дүшүпес шийтирлерини хүлээп алган, хамаатыларын эргелерин болгаш хосталгаларын кызып-кыяр таварылгада албан-дужаалында, тус чер чачыргалар даргаларында халаар эргени девискээрлер удурукчуларынга федералдыг хоойлужулуга езууга ам берген. Тус чер денелдиге эвээш эвес хажылышкынынын болдурду турар чажыт эвес-ле болат. Ол дугайын республика прокуратуразының чорутканы анаай бадтыкап турар. Тус чер бот-башкарылга органныр оларны боттанышкынынга күрүне контрол көвээр арттырышаан, күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин ажиллап болулар. Бо таварылгада республиканын Чазанага чакырткан турар республиканын девискээр структуралары тургустунган туруп болур. Ындыг вариант чаа Конституциянын төлөвиленинде бар. Тус чер бот-башкарылганын дугайында федералдыг хоойлуларга эргежок чутула элчилереп кириткен соонда, ол күштүг бооп болур. Ол дээрге **бирги** вариант-тыр.

Оон элээн шийтирлиг, **ийги** вариант база бар. Бөгүн ону федералдыг денелде база чугалажып турар. Ол езууга тус чер бот-башкарылганын чурттакчылыг черлерин денелдиге, биске болза сумлар болгаш суурлар денелдиге арттырып каар деп бопан турар.

Тус чер бот-башкарылганы ала-чайгаар езу-биле Федерациянын субъектилеринге эргелеп башкарылганын күрүне денелди-биле чачгыс аай бүдүн-бүрүн чүпү кылдыр тургустунган турар

ужурлуг. Республиканың Президентизи тус чер бот-башкарылганын быжылгаларынын болгаш сайзырангайжыларын айтырларын Федерация Чөвүленинге болгаш Россия Күрүне Чөвүленинге идепкейли-биле бурунгаарладырып белең.

Хамааты нийтелдин институттары тургузары, оларны болгаш эрге-чагырга органнынын аразынга киржикчи харылзааларны хөгжүдүр Россияны чаартырынга чутула ужурудузалыг. Россияда хамааты нийтелдин чүгте дүрүз-хевир демдеглеттинген. Нийтелди институттары күрүнениң бүрүн-долу киржикчизинин ролонга чедир ам-даа өспөөн.

Амгы үениң россияжи **партияларынын** хей кезин колдуунда-ла төптө турар. Девискээрлерде оларнын иштинден хөйү чүгте саазын кырында. Олар нийтелдин боттут социал структураларын илеретпейн турар, идеология талазы-биле толдарай уг-шии көзүлбейн турар. Ол бүтүнүн түннелинде — партияларны ажалынга сонуграл шоолуп эвес болгаш бөдүүн кижжи "хоозун политиказы-дыр" деп анализи-биле херекке алыксавас хамаарылганы илередири бээр.

Оок-биле холбаштыр партиялар болгаш партияжи ажил-чорудулга дугайында Федералдыг хоойлуун хүлээп алырынын эргежок чугулазы тытып келген, ол дугайында төлөвилелер Күрүне Думазында көрдүнүп турар. Хей партияларлыг болуп чорукту эрге-хоойлу езуугаар таарыштырар чорук, чуртка ийи азы үш партиялыг болуп системаны тургузар болал ында быжылгатынын турар. Федерациянын субъектилеринге партияларын болгаш шимчээшкенин тургузар көрдүнмейн турар, ол чорук делегей дүржүлүгүндө дүгжүп турар.

Саң-хөө олигархтарынын салдарында партияларын болгаш шимчээшкенин чыйалдырып биле партия тургузууга акша-хөрөңгилерин федералдыг бюджетке баш удур көөрү төлөвилелерде саналдатынган. Ол саналга шынгын удурулашкычылар бар. Ычангаш ол айтырыг талазы-биле маргылдаа чоруп турар. Кымны чөптүг болуп эвес, амыдырал көргүзэ бээр.

Тывада хой-ниити 144 каттыжышкындар бүртүктеттинген, оларнын иштинде политиктиг хей-ниити 25 каттыжышкын болгаш шажын-чүдүлгелер 48 организация бар.

Болдуну үезинде 600 кижиден эвээш эвес саныг турда, Дээди Хуралче сонгуурунга сан талазы-биле хемчээлди партияларга болгаш шимчээшкенингерге берген бис. Ындыг болзажок ындаг байдал-биле партияжи тургузугну идепкейжолдери чедип алдырмаан, республикага сонгундаларны чачгыс маандатыг округтар талазы-биле эртрирп турар богай.

Күрүне эрге-чагыргазынын органныр социал талазы-биле киржикчилер болуп чорукка үндөзилеп, **профөөлелдери-биле** демнежил ажилдаар ужурулуг. Профөөлелдери бөгүн болдуну кичээнегенин экономикаын хуу-даа база күрүне секторунда-даа хөдөзиленикчи ажилдакчыларын эрге-ажыктарын камгалаарыне мөөнөп, күш-ажылыч керээлери, тариф талазы-биле дутурукчуларын чөптү-биле чарган бе дээрзинге болгаш оларнын чайгыш чок күүсөлдизинге контрольдү чорудуп турар. Ажилдакчыларын эрге-хоойлу өөредитизинге болгаш күш-ажылын мергежилни бедилдеринге, оларнын күш-ажыл камгалаалыне болгаш бүдүрүлгөге техниканың айыл чок чорүмчү уеү кичээнегени салыр херек. Тудуужуларда адыр профөөлелни мынчаа чедир тургустунмак.

Хамаарышпас массалыг информация чөпсектеринин тургустунганы-биле бисте байдал ыракта-ла эки эвес. Сайзырангай демократтыг нийтелелге оперативтиг болгаш боттут информация бедии-биле үнелеттинер.

Моон-биле холбаштыр Информациянын айыл чок чорунун доктриназы Тыванын девискээринге боттандырар талазы-биле хемчеглерин ажилдап кылыры кончуг чутула. Чамдык чурт-такчылыг черлерде хей-хей телеканалдар ажилдаалып турар, радио дыңнаалып турар, солунарны эвээшти бижидип ап турар болганда, информация девискээрини катап тургузары дээш шыгылызы-биле ажилдаар херек. Ычангаш саң-хөө талазы-биле бергелер турза-даа, эрге-чагырганын республика болгаш тус чер органныр ол айтыргыны шийтирлээрини аргаларын саадтапайн көөрү эргежок чутула.

III. Корум-чурумну болгаш хой-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырырынга эрге-чагырга органнырнын сорулгалары

Кем-херек үлгөдидишкенинниң, кызыгаар чурумунун үрөөшкенинниң, арага продукциязын чачкырып садар чоруктун, экономика адырында кемниг херектериниң өзүлдөз, мал-маган оорлаар чорук, наркоманиянын нөптөөрээшкени сөөлгү чылдарын дүргүзүндө республикада эң чутула **айтырлар** болуп арттышаан.

2000 чылда 7942 кемниг херек бүртүктеттинген, 1999 чылды-биле деңнээрге, оон ол 6,1 хуу хей болуп турар. Үлгүтешкин, оорлаашкин, кудумчуларга болгаш өске-даа хей-ниити черлеринге кемниг херектер саны өскөн. Россияда кем-херек үлгөдидишкенинниң ортумак денели 210 кемниг херек болуп турда, республикада чурттакчы чоңуну 10 муң кижизинге хамаарыштыр алырга, ол көргүзүп республикада — 255, а Кызыл хоорайда — 321 болуп турар. Иштики херектер яамызынга корум-чурумну тургузарын наыйсалдап эгелээр-дир деп айтышкыны берген мен. Чогуу-на Кызыл хоорайда өтүрүшкүнүн, бажын-балгат оорлаар чоруктары, арага солукчуларында хораналышкынынын деңизигүрү дыка белик, ол чорукту хоорайжылар чөптү-биле шүтүмчүлөп турар. Сөөлү 2 чылда өтүрүшкүнүн саны улгаткан турда-ла, оларны илередип тывар чорук кудулаа. Илередип тывар чорук куду денелде турда, кеземче көрсүспөй баар байдал тургустунуп келир. Ол чорук болдуну элчээнде чаа-чаа дерзжи болгаш айылдыг кемниг херектерин тыылыдыр. Кеземчени чайлаш чогуунуң принцип эрге-хоойлу камгалаар бүгү-ле органнын ажалынга турар ужурулуг. Сагышты-биле өтүрүшкүнүн 83 хуузу эг-бүлгө аргаалаашкынын уржундан болуп турар дээрзин анализ көргүзүп турар. Ычангаш иштики херектер органнырынн талазында-даа, ол ыкшаш администрацияларны-даа база хей-ниити тургузугларында-даа талазында профилатиктиг ажилды организасталарын үндөзиле-биле эде көөрү чутула. Кемниг херекти буруу шаар, хоойлу-дүрүмге таарышпас чурумну өттүкүсээр чорукту ачар эртер езуга дүшүрт кижизидилге ажалын эде тургузарынга тодаргай болгаш ачкытыг саналдарын барымдалаап көөр херек.

Мал-маган оорлаар чорук езулуп-ла национал адыраашкин болу берген. **Республиканың чурттакчылары чылдын 3-тен 5 муң чедир баш малды оорладып турар**. Мал оорлаар чорук Моол-биле кызыгаарлашкан кожуунарда хөйү-биле нөптөөрээс. Мал самчыгадаашкынын организастаттыгын бөлүктөр кылып турар аларган. Ындыг язылыг арга-биле 226 оорлаашкин болган. Мал оорунга удур демиселге иштики херектер органнырын ажалынын түнелдери алдынып турар хемчегтерини демелешкек эвес болуп турарынын дугайында түннелин кылып арганы берип турар.

Иштики херектер органнырын ажилдакчылары эртен чылын 523 мал оорлаашкынын илереткен, суд органныр 471 кижиге хамаарыштыр 262 кеземче херээн көргөн. Оларнын иштинден 114 кижи хосталганын казытырып шийтирген, ол чүгте 24,2 хуу болуп турар. Материалдыг когаралдык чүгте 49 хуузуң эгиттирген. Кириткирген сан-чуралгайлар кемниг херектер **кылан ююлгелерге хамаарыштыр судтарын экин эртри чымчак көрүшкүнүн дугайын** херечилеп турар.

Мал-маган оор алганын дугайын билдиришкенин болгаш дыңнадылганы милиция ажилдакчыларының эргегей көрүп турарынын факт-барымдалары бар. Чамдыкта хыналдалары олар кыры-биле чорудуп турар, ол чорук кылдыгын кемниг херектерин илередип шыдаас чорукка чедирип турар.

Тургустунган байдалдан канчап үнерил дие, хамыктын мурунда, ол айтыргыны шийтирлээрин комплекситг езу-биле көөрү база мал оорлаар чорукту болдурбас талазы-биле дутуруштунган хемчегтерин боттандырып чутула. Республиканын прокуратуразы болгаш ИХЯ-зы бүгү-ле кемниг херектерин тодаралды тыварын база ителгезин хандырар болгаш судка шийтирлээринге чедир оларны көөр, кемниг херекче шаап халдакчы байдалдын чачгыс аай болгаш шынгын тактиказын ажилдап кылыр ужурулуг. Мал оорун кылан кижилерге хамаарыштыр сан-медээлериин кожуун аразынын чачгыс аай банкызын тургузар. Оок-биле кады мал-маганын онча-мендизинин дугайында чүгте эрге-хоойлу камгалаар органныр эвес, харын-даа мал-маганын ээлери боттары база сагыш салыр ужурулуг. Чер-чер чачырга черлеринин чанынга мал оорлаашкынынга удур демисел талазы-биле комиссарынын, тускай дүрүшкүл-ларын ажалын катап тургузары эргежок чутула. Мал оорлаашкынын кедерээр чорунга шынгын ойтур шавышкынын бээр херек.

Мал оорлаашкынынга удур демисел талазы-биле ажалдын түннелдеринин дугайында Күрүне ителкелин республиканын ИХЯ-зы чылдын-на кылыр ужурулуг.

Хүлээп алдынын турар хемчеглер бар-даа болза, арага продукциязынын саарылганынын адырында кемниг херектин салдары **ууг болуп** ам-даа арттышаан. Усть-Абакан хоорайдан, Канскинни болгаш Красноярскинни биохимия заводтарында спирт холумактыг продукцияны республикага чажды-биле сөөртүп эккен турар. Ону 2000 чылда 4795 кижжи

сайгарып саткан. Арагадан хораннанышкындан 1998 чылда — 150, 1999 чылда — 143 болгаш 2000 чылда — 160 кижжи, арага солукчуларындан лес-дараалаштыр — 16, 33 болгаш 17 кижжи өлгөн. Оок-биле кады эртен чылын чүгте 28 кеземче херээн оттурган, оларнын иштинден судче 10 херекти чоруткан, кеземче шөнөлдөзиге 4 кижини шийткен.

Бөгүнү байдал улам-на улуг хемчээлдиг болгаш дээштиг хемчеглерни хүлээп алырын негеп турар. Араганы чачкырып садып-сайгарар чорук-биле демиселге ИХЯ-нык, үндүрүг полициязынын, кожуунарнын, сумуларнын чачырга черлеринин бир демниг, дугуруштунган ажилы херек. Боттарынын девискээрлеринге элээр чоруктуң зоналарын чарлап, амыдыралдын кадык хевирин херек кырынга деткип турар кожуунарга, сумуларга идиг беришкенин шынгыны хемчеглерин алырын баш удур көөр. Россиянык кожа девискээрлеринин эрге-хоойлу камгалаар органныр-биле кады хөдөлишкенин дүшүртүлгезин экижидер херек.

Наркотиктерниң хоойлу езууга эвес саарылганынын организастаттыгын байдалды илереп эгелээс. Эртен чылын **организастаттыгын 6 бөлүк илереттинген**. 724 кемниг херек бүртүктеттинген. 1999 чылды-биле ону деңнээрге, оон 13 хуу хей болган. 549 кижжи шийтирген. Хоойлу-дүрүм барымдалааан саарылгандан 147 кижжи **наркотиктиг бүдүмелдери** хавырган. Оларны Красноярск крайке, Хакасияке, Челябинск облазыне сөөртүп турган каналдарны тыпкан.

Ынчалзажок наркобизнеске удур хөдөлишшкын кошкак болуп арттышаан.

Наркотиктерни хоойлу-дүрүм барымдалаалай салып-сайгарар чорук-биле демисел талазы-биле комплекситг программаны Чазак хүлээп алган болза-даа, ону боттандырып турарынын түннелдери ам-даа кедергич чөптөс. 35 муң черде чылдыг чашпаны (коноплины) чок кылыр, программаны ашкандыларын хандырар, наркотиктер саарылгаларын идепкейли-биле тып илереди, садыг-саарылгае оларнын оруун дутулар херек. Оок-биле чергелештир наркотиксе удур чаралдарны чорудар. Наркотиктерни ылангы аныктарын ажаллаарынын профилатиказынын системазын сайзырангайжыдар, массалыг информация чөптөскеринге наркотиктер аймаан хоойлу-дүрүм барымдалаалай салып-саарырынга удур пропаганданы идепкейлиг херек.

Эрге-хоойлу камгалаар болгаш хыналда чорудар органнырын ажалында идепкейлиг шаап халдакчы туруштун чогуундан күрүне болгаш муниципалитет албанынын системазында **албан-дужаалын соора ажилгаар чорук** тытып турар. Эрге-хоойлу камгалаар органныра хээлиенир чоруктуң бары айтыргыны нарыыладып турар. Россиянын Сан-хөө яамызынын Тыва Республикада Контроль-ревизия эргеленин материалдарын езуугаар алырга, 1999 чылда прокуратура база ИХЯ-нын истелге органнырнын албан-дужаалын соора ажилгаар чоруктуң Кызыл хоорай чачыргазынын, хоорай өөредилге килдизинин болгаш өске-даа черлерин талазындан самчыгадаашкынын 100 факт-барымдаларынын талазы-биле 19 материалды чоруткан. Чүгте 6 материалдын талазы-биле кеземче херээн оттурган, оларнын иштинден 3 кеземче херээн судче чоруткан.

Арага болгаш эът продукциязын чачкырып садып-сайгарар чорук республикада хөйү-биле биллинип, үндүртүлөр болгаш чыйладар чылдааның денели холчок кулу денелде туруп, үндүртүг чогуу үезинде төлөвөс чорук өзүп турда-ла, **үндүртү хоойлуужулугазына** хажыкканы дээш республиканың үндүртү полициязы 34 кеземче херээн оттурган, оларнын иштинден чүгте 17 херекти судче шийткен, 10 кижини шийткен. Когаралдын эгидилгез дээш республика бюджетинче чүгте 137 муң рубль кирген. **Үндүртү полициязынын ажалынын түннелдериниң көргүзүлгери куду деп чүве билдингир ыкшакыл**.

ИХЯ-нын болгаш республиканын суд органнырын ажил-чорудулгазында шынгыны чөптөстөр бар, прокуратураның талазындан истелгенин чоруп турарынга хайгаарлап кончуг кошкак дээрзин факт-барымдалар херечилеп турар. Хоойлу-дүрүм, корум-чурум сагылызын болгаш кемниг херектерни ажалдарын хандырар талазы-биле сорулгаларын чылдан чылче ол-ла хөвээр болуп турарын, ам канчаар дээр силер, тайыл-бырлаар ужурга таваржып-ла турар, а түннелин көзүлбөй турары кончуг-ла хоумандыг-дыр. Мынчалдыр тургустунуп келген байдалды Чазак бо айтыргыны база катап көөр апаар, удурукчуларга шынгын негелделерин салыр болгаш айтыргыны шийтирлээринге комплекситг көрүшкүнүн ажилгаар херек. Эрге-хоойлу камгалаар болгаш суд органнырнын шүтүзүна хуусаа составка шийлишкенин, күштү таарыштыр тургузарын болгаш өөредилгезин **экижидер**, салдар чедирерин болгаш хайгааралды организастарынга база хайгаарал танымалдарынын болгаш ИХЯ-нын өске-даа кезектеринин албан эртриги турарынга контрольдү шынары **бедидери** чутула. Республиканын прокуратураалар чанында эрге-хоойлу камгалаар органның Башкарылга чөвүленин ажалынын түннелдин чедип алыр.

түзүна хуусаа составка шийлишкенин, күштү таарыштыр тургузарын болгаш өөредилгезин **экижидер**, салдар чедирерин болгаш хайгааралды организастарынга база хайгаарал танымалдарынын болгаш ИХЯ-нын өске-даа кезектеринин албан эртриги турарынга контрольдү шынары **бедидери** чутула. Республиканын прокуратураалар чанында эрге-хоойлу камгалаар органның Башкарылга чөвүленин ажалынын түннелдин чедип алыр.

IV. Реформаларын кадрлар-биле хандылары

Бедик угаан-сарылдыг, эртем болгаш кадр талазы-биле четчир күш республикада бар, ынчалзажок бүдүрүлгенин чаа чорудулганын нөптөдиринче, чаа бараанарынын болгаш ачыдузаларын тургузарыне оок чүгте эвээш кезин хаара туттунган. Оларнын долзуу-биле ажилдаан турарын чедип алыр дизе, таарымчалыг байдалдарын тургузар херек.

Бирээрде, күш-ажыл рыногунда хергелелди барымдалаап тургаш, **кадрлар талазы-биле хергелелди баш бурунгаар тодардырының даа планнаарының чачгыс аай системазын** тургузар херек. Кажан, бир талазында, республиканын өөредилге черлеринде болгаш оон дашкаар өөредилге черлеринде кадрларын профессионал бөлөткелди идепкейлиг чоруп турда, бөгүнде тургустунуп келген дүшүпес ындаг байдалдан үнер арганы үстүнде ол айткынган система бээр ужурулуг. Өске талазында, чамдык мергежилдер талазы-биле доозукчулар ажалга тургустунуп алыр арга чок турда, а чамдык мергежилдер холчок хергелеттинип турар боор-дүр.

Республиканын **күш-ажыл рыногу** амгы үеде ажилдаар черлерин калбаа-биле шийип алырын саналдапкан арга-шынээ чок. Блантагы 2000 чылда ажил-биле хандырылга албанынга ажил дүлөөн 488 билдиришкени, а 1999 чылда 851 билдиришкени кирген. Республиканын "Күш-ажыл биржазынга" колдуунда-ла ачы

(Тонгүзү, Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

еске-даа чүгүлдөргө өркөт өздүгүн таарыштыр. Түдү материалдары бүдүреринин чаа технологияларын шикээдип алыры, төлөмдөргө сайырадыгыларын, шыгыны аяктаа хамаарышпас чүгүлдөр-биле төлөргөн чорутуу, күш-ажыл болгаш техниканын айынал чок чорун камгалар талазы-биле хемчеглерин күштөлдөргөн чутула.

Транспорт комплекзин. Чүк болгаш пассажир автотранспорт-биле көргүзү турар ачы-дуза чедирителерин даңкын ботту-биле калбарган. Бо эки чүгүлдү быжыгалар болгаш күштөлдөргөн. Ажылдарышкын чорудуун илдепкейлеринин, сайгарышкын ажалдын бүтү хөйлерин улам ийи хөжүдөргөн ачызында 2001 чылда чүк сөөртүлөргөн хөмчөөлү ачы эзер.

"Тызын агаар оруктары" акционер иштинел бургулаар базанын кылар учурт. Ликит аргазы-биле азы "Сибирь" аэкомпааниян устуз астаар капитал хөрөнгөсүн хаара түлүп, АН-38 самолёттарын салды ап, АН-2 самолёттарын өдө дерип турган, агаар судноларынын парыш долдур айттары шөптүлрээр хөрөк.

Хем транспортунун чутула сорулгасы болза Кызыл — Саян-Шушенск ЭЭС аразынын сүт оруун шөгүзүлүп алыр төлөмдөргөн ботандарынын уламчылары, 2003 чылда чедир республиканын сүт транспортун хөжүдөр программада айткан еске-даа хемчеглерин ботандарынын болур.

Орук ажал-агаанын хөжүдөргөн ишти ажалдын оруктарын тударына ажалдарырышкын ботту-биле улгаттыргаш, ботандары. 2001 чылда федералдык оруктарын тударына, ажаарына 110 млн. рубльди, деискээр оруктарына — 144 млн. рубльди бээр. Ажылдарышкын ишти хөмчөөлү 2,6 катал өзөр. Кызыл хоорайда Улут-Хемин кожир көвүртүтү, Торгалыг — Хаңдагыты, Мугур-Аксы — Кызыл-Хая аразынын оруктарын түлүп доозарын чутула. Бояркова — Тоора-Хем аразынын орук түдүн уламчылаар.

Харылаа бүдүрүлгөлеринин ачы-дузанын хөмчөөлү болгаш ассортиментин көскү улгадыр. Кожуунуар-биле хоорайлар аразынын автоматтыг харылаазын улам ийи хөжүдөр, интернет четисин улам калбартыр. Чадаана хоорайже, Балгазын, Эрзин суурларже күштүт төлөмдөргөн дамычыкчыларын, Шектээр суурже радио дамычыкчынын түдүп солугу хемчеглерин алыр. Радио-реле станцияларынын шөгүлүн ЛЭП-10 (электри дамычар шугулу) чаартыр, Кызыл хоорайга кабелдин телевидениени түргүзэр.

Республиканын чангыс аай информация системанын тургузарына болгаш оон иделгидип ажалдарын хандыраарына харылаа бүдүрүлгөлерин түгүп киерер учурт.

Оналга-энергетика комплекзин. ЧЭТ болгаш коммунал котелдерини техникат өдө дериптир хандылар, Кызыл ЧЭТ-ге № 15 котелдүгү, түдүн уламчылаар, адынын бүдүрүлгөлерини структура чартылазын доозар учурт. Мөңгүн-Тайга кожууда бичиги ЭЭС-ти ажалгалга киерер болгаш Ырбан, Кунгуртут суурларга оларын төлөмдөргөн эгелээр.

Чуртталга-коммунал ажал-агын. Республика Чазанын доктаалы-биле байданы, бо айдыры чаарты талазы-биле республика программасын ботандарынын уламчылаар хөрөк. Оон үнөзени болса өркөк болгаш тариф политиказынын чаа принциптерин ажалдан кылгыр болур. **Чуртталга-коммунал ачы-дузаны чедирерине чаргалдарын** кылдарын чөмөл алыр болгаш чуртталга-коммунал ачы-дузаны дээр хамаатыларын төлөмдөр деңгелем федералдык стандарттарын күсөлдөр эргежок чутула.

Чуртталга-коммунал адырын хөрөк кырында чаарты талазы-биле реформанын чутула зеносу адааныжылганы тургузарын, тус чер чаргалдарынын муниципалитет чагыларын хөйлерип тургузарын, чачкыч болгаш керээ албанынын керээ-хүлээлелерин күсөлдөр болур.

Чуртталга реформазынын дугайын чугалап тура, бүтү албанын, ылангыч тус чер чаргалдарынын адрезинге хөмчөөлүсүн кылбас аргам чок. Чонга ачы-дуза чедирителерин, чорун-чур салгылашса чогур бургулаарлаашкын ам дээрелде көзүлөп турар. Чон бо ачы-дуза чедирителерин чүтө өркөтөр өздүгүн көрүп турар. Мындай байданы болупбас, дазылалдан тура тыртыкш, ескертир хөрөк. Бо ачы-дуза дээр чыгыр берген улут өрени реструктуризация азы чамдызын үндүр бишпир дугайында айттырыш үзе шөптүлрээр үзе келген.

Хоорайларын болгаш чуртакчылыг еске-даа черлерин, бирги ээлчегде, уруулар шөлдөрүн болгаш ишти ажалгалдын еске-даа черлерин чаагайкыдарынын шыгыны ичөөнгей салыры эргежок чутула.

Түризм. Чазак түризмни хөжүдөр программанын ботандарынын уламчылаар. 2001 чылда республика боджөдөинин немелде орунчаларын күсөлдө-биле эргежок чутула телекоммуникациялар болгаш амгы үнөзү харылаа чөпкөргө-биле хандырган гостиница тулунда 20 млн. рубльди үзүп бээрин көргөн.

Барааныр болгаш ачы-дуза рыногу. Баш улуг көргөнгөн өзүгээр. 2001 чылда үрмөктөп садар бараан саарыгынын 104 хуу болур. Тус черини бараан бүдүрүлгөлеринин анаа үлүг, бирги ээлчегде, ээт болгаш сүт, кондитер, макарон болгаш хлөб-булочка кылгыларынга, майонезке, акап чок суксунарга база арга продукцияларга эзер өртээ чоңа чедирип болур.

Тус черин азы-чөм рыноктарына түрүм колдаар бүтү аргалар көздөнгөн бараан бүдүрүлгөлеринде бар. Энергия өрктөргө ескеден юйер сеертуу продукцияларга транспорт чаргалдары улгадыр, оларын адааныжып аргазы кудулаар. Ээт рыногу доктан. Оон-биле кады ону болбаазырадыр айттырылган хөвээр арткан. Чонгу чаа ногалар, балык, минералдык болгаш арыг сүт-биле хандыраарын эскижер аргалар бар. Адыктан соонда сүт рыногун айттырын шөптүлрээр болур, ону үстүнде чугалап мен.

Республикаже бирги хөргөлдөгөн бараанырын чорудар, рыноктарга өрктөргөн чөдир дугайында дугурулгага ат салыр. Үрмөктөп садар бараан саарылазынын структуразын чонун азы-чөмге хамаарышпас бараанырга хөргөлдөгөн улгадыраарын күсөлдө-биле солугу.

2001 чылдын чутула сорулгасын болза бараан рыногунун **инфра-структуралык хөжүдөргөн** болур. Иштөөн чөмөнгө черлеринин норма-чөкөк баазанын сайзырадыгынын, үрмөктөп салгылашынын ачы-дузанын анал-ла сертификаткынын киерерин чөдип алыр.

Көлдө салгыны хөжүдөргөн хөргөлдөгөн кооперациянын сак-хө байланын эскижеринге, көлдө черлерге белеткеп болгаш болбаазыралында ажал-чорудулгазын калбартырынче онза ичөөнгей улгадылар хөрөк.

Төлөмдөргөн ачы-дуза рыногуна оон өздүгөз ийи хуу хөмчөөлдүп болур.

Баш улуг көргүзүлгөлерин ботандарынын түнеллинде республиканын социал-экономикаг хөжүлдөз түрүмчүр, чонун чаагай чоругу белдир, хөй-ишти депшиге чөдип алынар.

VI. Социал адырнын айтыргалары болгаш оларын шийтирлээр оруктар

Хүндүтү депутаттар!

Чутула болгаш нарын айттыргыже шийчип тура, социал адырга шыгыны чаартыргаларын негеттиип турарын демгелээр бодаан ийик мен. Бистер **чонгу ажалга хаара түдүп, өг-бүлени, ие-чашты болгаш урууларын камгалаар, эртемни, өөрөдөгүн, калдык камгаланын, күш-кулуттарын, спортту хөжүдөр, бойдус хүрөөлөнгөн, күлүртүлүп болгаш сагыш-сеткил байлыктарын хөвээр арттырар** талазы-биле реформаларын уламчылаар бис. Оларын ботандыраарда, хамааты бүрүзүңү социал мадгелдиге эргелерин кызгыарлааас, күрөөңү социал политиказынын конституция үндөмдөргөн сагыр принцип-биле ажаллаар. 2000 чылда республика Президентинин Айыткалында салган сорулгаларын күсөлдөргөн түнөлдөргөн ап көөргө, социал адырнын ажал-чорудулгазында экижөөлөргөн бар бооп турар. Социал бүтү албан черлери түрүм ажалдан турар. Ынчанмыже шийтирлээр негеттиип турар айттыргалар бар, чонгу ады-түргөни байдалдан чалдылар, хөрөк-хөжүдөргө адрестиг дузаласкын көргүзөр, социал ачы-дуза чедирителерин шыгырын улам ийи эскижер соругула-биле социал адырнын албан черлеринин ажал-чорудулгазын ажалдыг бөдир ажалдарын илдепкейжидер чутула.

Чонун амгыралдык деңгели. 2000 чылда республиканын Чазак социал адырнын мурнунга бюджет хүлээлгелерин колдуунда күсөлдөп.

Ыччалза даа көстүп келген эки чүгүлдөр-биле кады Россиянын еске хөй деискээрлеринге денгээр, республиканын чонун ажалдыг деңгели ам-даа чазыс бооп арттышкан. Республиканын чонун 70 хуууулар орунгаларын (кижи бүрүзүне онааштыр ортумаа-биле) амдылар чурттаарынын деңгелден куну бооп турар. Оон чылдагыны — чаа чылдын баштайгы айларнда акшанын үнөзү чиккенде, чонун коммунал ачы-дуза чедирителеринге чаргалдарынын ескеи болур. Базада хөмчөөлүн 60 хуу, харылаа ачы-дуза дээр төлөмүр — 10, сөөк сүт хандыргылазы дээр 44 хуу ескер. Бистин "башкада семирткөн" монополистеринде ошол ачы-дуза чедирителерин өртөө 1,6 катал, ийи сүт хандыргылазы дээр 3,4 катал естреген бооп турар.

Күш-ажыл болгаш ажалга хаара тудары. Республиккада 311,2 муң кижи чурттал турар, оларын 42 хууу чонун экономикаг илдепкейиг

кезээ болгаш 100 муң хире кижи ажалда хаара түттугүн. Маңаа холбаштыр бистин чоңуустун хар-назын структуразын ап көөргө, дерт эскижини бирээ-ле пенсионер, а 63 хууу уруулар болгаш аныктар бооп турар.

Перспективаны ап көөргө, анык салгалдыг үлүг хөй бооп турары эки болбайт аан. Ынчанга амгы үеде бир ажалдан турар киизге үш "азырадыкчы" онаажып турарын канчаар үнөлээр бис.

Ажал кылыш шылаар бүтү чонгу ажалга хаара тударын чөдип алыры эргежок чутула. Ажалдан шылаас кижиерже сагыш чопат тура, боттарынын күш-ажалы-биле бүтү иштелелдин чаагай чорунун үндөмдөргөн түргүзүп, ажалдан турарларын чаагай чорунге сагыш салбас болза хөрөк. Республиккада бар ажаллаар бүтү черлерге ык хангаланын чорудар хөрөк, бүдүрүлгөлөргө ажал төлөмдөргөн байданын анализтеп, ажалдакчыларын социал камгаланын карактаары чутула.

Бүдүрүлгөлөрин улугтукчулар боттарынын ажалдакчыларынын ажалдан алган акшазынын (шалынын) орунуга рыноктан улуг өрөктүгү продукттар-биле санажыр практика уламчылап турар. Ындык практиканы соксакыр хөрөк.

2001 чылда күш-ажыл төлөмдөргөн фондуну 33 хуу, бир киизге онааштыр, чонун аяда орууларын — 15,4, шалынын — 12 хуу естрегин баш улуг көргөн. Бо чылдын январдан эгелээр, чангыс аай тариф чөтөжизин коэффициентин 5-ки разрядтан эгелээр, ортумаа-биле 20 хуу ескер.

Эрткен чылдын апрелден сентябрь айга чедир бюджет адырнын ажалдакчыларынын ажал төлөмдөргөн индексастаар талазы-биле өрени долугу-биле дулаан. Методистиг литература талазы-биле өрөлөрүн чамдызын дугулар-биле 9,2 млн. рубльди база уругуларын хамаатыларга пособие төлдөргөн 43,1 рубльди республика боджөдөнге бөжүлгаш. Уругулар пособиезин болгаш стипендияларын доктаамал төлдөр бис, ыччалза-даа 1999-2000 чылдарга уругулар пособиезинге өрени 2002 чылда төлдөр алаар.

Ажал чок кижиеринин чидиг айттырына доктаайн. Республиккада 28,6 муң кижи ажал чок бооп турар. Бо айттыргыда боттүг байданы Чазак сайгарып көөр алаар. Ажал чок чорукта бидишмес байданы илердип, боттарынын ажалдакчыларын албадашкын шөптөлөрүнче чорудуп турар бүдүрүлгөлөргөн сааны тып, ботдунарла дузаны кадар алаар. Буураан бүдүрүлгөлөрин ажалдакчыларын ажалга хаара тударына дузалаар, хөрөк болза ажал чок дээр пособиени төлдөр, оларны еске мергежилдерге өдө белетжээрже дузалаар, пенсияже сууса бетиңе үндүрерин практикалаар алаар.

Ылангыч көдөз ажал-агай бүдүрүлгөнде калбарган сезонун ажал чок байдандын үчөдүн ылавылаар хөрөк. Чер-чер чартыргаларынын социал кидистерин көдөз ишчелерин кылыш үеде ажалга хаара тударын организастаарыг сагыш салыры эргежок чутула.

Ажал берикчелеринин болгаш ажалдакчыларын аразында эрге-хоойгу харылаазынын сайзырадыгычар практикаын уламчылаар учуртүг бис. Ону чөдип алырда, Чазактын, ажал берикчелер каттыкшылашынын база республиканын Профессорлор элелерин аразында үш талапыг керээни чарар, албан организация бүрүзү адырларын тариф дугурулгаларын болгаш коллективг керээлериң чарар.

Социал бир чылдиг айттыр болза аныктарын ажалга хаара тудары болгаш оларын күш-ажыл рыногунге киерери болур.

Бөгүн бо айттыргаларын шөптүлрээринин кол сорулгалары болза: Бирээде, дээр болгаш тускай ортумак өөрөдөгө черлеринин доозукчуларына хамаарыштыр. Республиканын күш-ажыл рыногунда оларын ажалдан болуг дег черлери бар, оларын хөй хезин көдөз черлерде, а чаа Кызыл хоорайга артыл каарын күдээр-дир. Маңаа хамаарыштыр күш-ажалтын рекламаны бир янышын организастаар хөрөк, анык специалистерин керээ өзүгээр көдөзжө чорудар, оларга ажалдык байдандарын тургузар. Оларын түрүмчү ажалдакчыларга дузалаар, чурттаар чер-биле хандылар, күзөлдүг кижиерге дузалал ажал-агайды чорудуры-биле малды, чер участкочерин бээр хөрөк.

Айдын, ажалдын мергежилди алган профтехучилищелер доозукчуларын күш-ажалга хаара тударын. Маңаа көдөз ажал-агай ажалдакчынын күсөлдөр, социал объектилерге болгаш чуртталга черлеринге түдүг кылыр болгаш сепээр, чуртакчылыг черлеринин архитектуруг каасталганын база чаагайлыдыгынын кылыр аныктарын улуг эвес күш-ажалчы коллективтерин тургузары чутула.

Үште, школар доозукчулар болгаш шөрг албаны эртиргеш чангыс келген анык кижиер профессионал билигин чөдип алыр учуртүг.

Хосталганын кадыгын шийтиргеш, чангыс келген анык кижиерге мурунда ажалдан турган черинге азы чангыс азы ажаллаар чер көзөткөзүн күсөлдө-биле ажаллаар өргөнү бээр хөрөк.

Дөртө, илдепкейи сайгарлыкчы аныктарын хууда ажал-хөрөк организастаар сорулгалын бөдир учуртүг бис, чижээ, автосервис, ачы-дуза чедирителер болгаш еске-даа. Оларын бизнес-планнарын тургузарында, ботандарына дузалаар хөрөк.

Аныктарын ажалга хаара тудар талазы-биле турар политиказын үндөзүн **өзүр арга салгалды күш-ажалга рынок** кидер болур. Ада-иелерин болгаш башкыларын чутула сорулгасын болза урууларын бичи чакындан күш-ажалчы чангылдарга кижиерин, оларын боттарынын ажал-агайына, школага күш-ажалчы болдунар аргалар-биле хаара тудары болур.

Күш-ажыл болгаш социал хөжүлдө каманы кижиерин күш-ажалга хаара тудар талазы-биле ажалды киелөпкейдер чутула, ажал чок кижиерин ажалга хаара тудар адылар аайы-биле программаларын таарыштыр калбартыр учуртүг.

2001 чылда Тыва Республиканын чонун ажалга хаара тудар программаны ботандыраарына 96,2 млн. рубльди үзүп бээр. Чонгу ажалга хаара тудар албан черлери болгаш тус чөр бот-башкыларга органдарын чонун **боттары ажалга киер** болгаш ногаалар, картофель, сүт-ээт продуктуларын, арга-арыг продуктуларын-биле **боттары хандыраар** аргаларын оттурар учуртүг. Хөй-иштөөн төлөмдөргөн ажалдарын организастаар учуртүг. Ажал чок, чөмчөгөз эвээр хамаатыларга дузаламчы көргүзөр талазы-биле хөмчөгөз алыр, оларны чаа мергежилдерге өөрөдө хөмчөгөз алыр учуртүг. Ылангыч хөрөкчө чонгу "Чөмчөгөз эвээр ажал чок хөрөкчө чонгу мергежилдерге өөрөдө" программалга дүлүртү өөрөдө хөрөк.

Адын-түргөни чорукту ажал эртери. Бистин иштелелдинс хамаатыларын орунгалар деңгелем талазы-биле хамаатталдыг алгаш. Республиккада 73 муң өг-бүледен оларын 15,2 муңу күрүнө деткичөөнге таарышкан.

2001-2002 чылдарга адын-түргөни байданы чалдылар талазы-биле **республиканын тускай сорулгалыг программанын** хүлээп алган. Ону ботандыраарына 120,2 млн. рубльди үзүп берген. Оларын анык өг-бүлөлөргө чурттаар бажынар салып алырда, дузалал ажал-агайын хөжүдөргөн, биче бөдөс оррганизастаар үндөмдөргө дедир эдилер доозукчын чөдип кылдыр бээр.

Кожуун бүрүзүнүн ажал-агай комплекзин болгаш күш-ажыл рыногу онзагай байдандарын, тус чер бот-башкыларын оны барымдаалат, адын-түргөни чорукту булурбас талазы-биле мушылдаптал программаларын ажалдан кылдыр учуртүг.

Республиканын Күш-ажыл боттал социал хөжүлдө каманы тус чер бот-башкыларга органдарын-биле кады чангыс аай социал мониторинг системанын тургузар болгаш адын-түргөни чорукту ажал эртер талазы-биле хөмчөгөз алыр хүлээлгелер.

Адын-түргөни байданы ботту-биле чалдылар төлөөдө, күрөөңү илдепкейи деткичөөн-биле он чылдар тургузууда күрөөңүсүн ажалдаары негеттирген. Кол-ла чүве болза иштелелде азырадыкчы хөөнерин чалдыраар.

Чонун социал камгаланы. Күрүнэ эмин эрттир социал хүлээлгелеринин айттыргаларын шийтиргээр талазы-биле сорулганы 2000 чылда Россия Федерациязынын Президентини В. В. Путинин Айыткалында салган. Ону күсөлдөр төлдөдө, бис чигилдеринин болгаш социал пособиелерин учур-дузанын база структуразын өөрөдө көрүбүшан, оларын иштелелдин энке кошкак болгаш камгалал чок кезектерин социал деткичтеринге өдө адрестээр учуртүг бис. Бистин республикада ылым категорияга хамааржыр 24,1 муң ишвалды, ону шөгүлдө биче чакындан ишвалды болгаш 6,2 муң кижи, 4 муң ишвалды уруг, 2,9 муң ескүстөр бар. 62 муң ажаллавын турар пенсионерлер, 7,2 муң адын-түргөни өг-бүлөлөр база оларга хамааржыр. Бо чылдын "Инакылдерин социал камгаланын дугайында" хоойуну ботандыраарына 99,1 млн. рубльди көргөн, бо дээр эркен чылдаазында барык 8 катал хөй бооп турар. Бо түдө электри энергиязы дээр, коммунал, харылаа ачы-дузанын дээр, олар чыг салгы алыр болгаш чедирип бээр, санатор-курорт эвээрлээр дээр төлөмдөргө дотакылар, транспорт аргакылазы, ишвалдынын эвээрлөөгө чарыдалар болгаш еске-даа ачы-дуза чедирителер дээр комплекскаларын киерген.

Чонун хандыргылазы чөлөмөс кезээңе адрестиг материалдыг дузаламчыны социал албан организастарын доктаамал көргүзүп турар. Оларга көмүр-дашты, далганын халас берип, гуманитарлыг дузаламчы көргүзүп, ийи чөм айдаа-биле чөмчөгөз организастап келген. Уругуларын чагыт даштангылазын болгаш калдыкчылазын талазы-биле ажалдарын ажаллаанын келген. Чидиг хөргөлдөдөгө адрестиг дузаламчы политиказын ам-даа

уламчылаар.

Амгы үеде коммунал ачы-дуза чедирителерин өртөөңү 60 хуууун күрүнө, 40 хуууун ылым ачы-дузаны ажаллап чон төлөп турар. Бодан көөргө, чурттаар шөгү эвээр, адын кижиерге эвес, а улуг, чаагайдык түтүгүн бажынаарыг кижиерге дотация берип турар ышкын салгыдылар-дыр. ЧАКА-га реформалар чорудуп тура, бис күрөөңү коммунал ачы-дузанын дотакылар чөмчөгөз эвээр хамаатыларга деткичө кылдыр адрес өзүгээр чорудар учуртүг бис.

Пенсия хандыргылазы. 2001 чылда пенсия 20 хуу эзер-даа болза ол хөмчөөлү пенсионерлерин хөй нурууун хандыргышлаас Пенсия хандыргылазынын системанын сайзырадыгылары-биле Россия Федерациязын Президентинин чангыла пенсия хандыргылазынын системанын сайзырадыгычар талазы-биле Национал чөмчөлди тургускан, ол чөмчөл чылда-камгалалдык системаныңе шөптөр, пенсия санаашкынга кызгыарлаашкынын солугу талазы-биле федералдык Пенсия фондунуну саналы чугалаалыг көргөн. Ында айтканы болза, бирээде, бааза пенсия-биле бүтү кижиерин хандылар, ийде, пенсияже үгөш, ажаллап турар пенсионерлер боттарынын чылдаазында немелде пенсияны алар деп айткан. Ынчалза-даа бо системаны бир эвес хүлээп алтар болза чүтө он, он беш чылдар эртерге, күштүг болсо эгелээр. А бөгүн бистер пенсия реформаларын, пенсия санаар база шалынын деңгели бөдир талазы-биле амгы күштүг хоойлугулганын күсөлдөп турарынын дугайында айттыргы күрүнө мурнуга түргүзүп боор бис.

Бо чылдын ажаллап турар пенсионерлерин пенсиязынын хөмчөөлүн кызгыарлаашкын саналдан хоойлугу хүлээп алыр.

Бо чылдын "Хоочунар дугайында" хоойлугу ботандыраарыга сак-хө деткичөсү барык 5 катал эзер азы 26,1 млн. рубль болур. Олардан 19,6 млн. рубльди республика боджөдөнгө үзүп бээр.

Бо чылдын социал албан черлери назылал кыраанынын бажы-интернаттарын ажалын эскижер, кырган бот кижилерин бажынаарына социал хандылар талазы-биле ажал-чорудулгазын уламчылаар.

Социал адырнын албан черлеринин ажал-чорудулгазы. Күрөөңү социал политиказын эвээр болза келер үнөзүсүн, оон кадыгына болгаш бүтү талапыг сайзыралында ажалдакчы-рышканын бааза социал чаагай чорукка үндөмдөргөн четчир болгаш тааржыр принцип-биле тургузары болур.

Чонун кадык камгаланы. 2001 чылда кадык камгаланынын боджөдө 913,3 млн. рубль азы эркен чылдаазында 1,7 катал хөй болур. Эмнер салып алырына хөрөнгөн 3,4 катал естрегин көргөн. Эмнелде албан черлерин азы-чөм продуктуларын-биле хандыраар эскижер. Амгы үеңи медицина дериг-хөргөлдөргө биле оларын дерип-сеитири уламчылаар.

Мурнады чорудар ажалдарга екле аарыны баш улуг болдурбазы, ону эмнээр хамааржыр. Консолистаан боджөдө бо сорулгата 59 млн. рубльди көргөн. Бо дээр 2000 чылдаазында 3,1 катал хөй бооп турар. Адыр бир киизге азы-чөм чарыдаларын 3 ажал катал эзер, бо дээр ишти россия нормага лек бооп турар. Бо чылдын еклеси аарыг урууларын кожуунуар аразынын школа-интернаттаа түдү Ары-Үзүг суурга эгелээр.

Көдөз черлерде бүтү чонгу шөгүлөр-биле бааза аарыларын баш улуг болдурбазы-биле медициналык көжү чоругу орталыгын тургузар. Боджөдөңү үзүп берген хөрөнгөн барымдаалат, медициналык халас дузанын чөмгө черлери. Ион чөмчөгөдө аарыг чорук-биле демисол талазы-биле республиканын тускай сорулгалыг программанын ботандыраарына, чонга онкология дузанын чедирериге тускай хөрөнгө киерген.

Ие-чаштын кадык камгаларынын айттыргаларын контролга тургузар учуртүг бис. Сөөлү чылдары иелерин болгаш чаштарын өлүр чоругу кылдыр шыдаан бис, ыччалза-даа ол көргүзүп ишти Россияда денгелден бөдир хөвээр. Ыраккы оларларда болгаш малчынар туралдаа чурттап турар хөрөкчө чонгу хандышларын уламчылаар. "Иелерин, адаларын айыл чок болуру" деп программаны ботандырат. Аларанын арын-нугурун көдөр, адалын өг-бүлө чонун адырын тургузар комплексти хөмчөгөз ажалдап кылдыр арганы көөр.

Уругуларын кадыкшыларын айттыры Чазактын доктаамал ичөөңүсүнүн төүгөчү турар. Оларга чунун-даа мурунда ескүс уругулар, кадык кошкак уругулар, екле аарыг, чөмчөгөз эвээр өг-бүлөлөрүн уругулар хамааржыр. Оларын кадыкшыларынга профилаторияларын, дыштангылаңы чалгы лагерлерин, школар чангыны лагерлерин ажаллаар. Хөргөлдөп улуг уругуларга курорттар болгаш санаторийер баар путевкаларын бээр.